

فرهنگ و دانش عامیانه

(مطالعه موردی: شیوه‌های سنتی و دانش بومی شترداری)

حسین بارانی*

محمدرضا شهرکی**

تاریخ دریافت: ۹۰/۱۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۱/۴/۱۵

چکیده

مردم شناسی به عنوان علم فرهنگ و بررسی شیوه تعامل و تطابق بشر با محیط جایگاه ویژه ای دارد. یکی از مهمترین مباحث مردم شناسی در شناخت فرهنگ جوامع روستایی و عشایری بررسی دانش بومی آنان و بررسی شیوه انطباق آنان با محیط و طبیعت و رفع نیازهای زیستی و غیر زیستی از محیط است. دانش بومی به راه حل‌هایی گفته می‌شود که به صورت تجربی در سالیان دراز، انسان، جهت حل مشکلات خود و بر پایه تجربیات گذشتگان به دست آورده و در هر منطقه‌ای با توجه به شرایط ویژه در آن می‌تواند متفاوت باشد. ثبت و ضبط دانش بومی آن محلی و تجربیاتی که طی سالیان طولانی با آزمون و

* استادیار گروه مرتعداری دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان. baranihossein@yahoo.com

** کارشناسی ارشد مرتعداری دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان. m.rshahraki@yahoo.com

خطا بدست آمده، بوسیله مردم شناسان باعث شناخت آنها از افکار دامداران، چوپانان و ساریبانان درباره محیط اطراف آنها می‌شود. در این مقاله به بررسی شیوه سنتی شترداری و دانش بومی شترداران و ساریبانان در مراتع شمال کشور در منطقه گمیشان و با هدف شناخت و شناسایی اطلاعات و اصطلاحات رایج آنها از شتر و شترداری پرداخته شده است. منطقه مورد بررسی جزء مراتع قشلاقی استان گلستان و شهرستان گمیشان می‌باشد که تقریباً در ۲۵ کیلومتری این شهرستان واقع شده است. در این پژوهش سعی شده تا از طریق روش‌هایی مانند مصاحبه، مشاهده، عکسبرداری و فیلمبرداری اطلاعات لازم در زمینه شیوه شترداری با تکیه بر دانش بومی جمع‌آوری شود. یافته‌ها در این پژوهش شامل دانش بومی مربوط به چرخه با تقویم فعالیت‌های شترداری و ساریبانی، چراگاه گله شتر، موارد مربوط به تولید مثل و زایش در شتر، دام‌های همراه گله، جایگاه گله در شترها، نشانه گذاری در دام و تولیدات شتر مانند شیر و فرآورده‌های آن، پشم و کرک و همچنین گوشت می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: دانش بومی، شترداری، ساریبان، ترکمن صحرا، گمیشان

مقدمه

مردم شناسی به عنوان علم فرهنگ و بررسی شیوه تعامل و تطابق بشر با محیط جایگاه ویژه‌ای دارد. یکی از مهمترین مباحث مردم شناسی در شناخت فرهنگ جوامع روستایی و عشایری بررسی دانش بومی آنان و بررسی شیوه انطباق آنان با محیط و طبیعت و رفع نیازهای زیستی و غیر زیستی از محیط است. یکی از جلوه‌های مردم شناسی روستایی و عشایری بررسی شیوه‌های تولید غذا است و شترداری یکی از آن مقوله‌هایی است که با وجود قدمت و انحصار تقریبی آن در مناطقی چون ایران چندان که شایسته توجه باشد مورد توجه مردم‌شناسان قرار نگرفته است. شتر حیوانی است با ویژگی‌های حاصل از میلیون‌ها سال تطبیق با مناطق خشک و بیابانی که می‌توان با بررسی و شناخت ویژگی‌ها و رفتارهای آن و ارائه روش‌های مناسب در استفاده صحیح از این

حیوان در مناطق خشک و بیابانی با کارایی بالایی از آن بهره برد (مومنی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۵). کشور ما با داشتن مراتع بیابانی و نیمه بیابانی وسیع و آب و هوای خشک و گونه‌های خاص گیاهی یکی از نواحی مستعد زیست و پرورش شتر می‌باشد. ویژگی‌های زیستی و تولیدی شتر که منطبق بر قدرت حیات در شرایط خشک و بیابانی می‌باشد او را قادر می‌سازد تا بتواند چندین روز متوالی بدون آب به سر برد و حداکثر استفاده را از مراتع بنماید، در صورتی که این امر برای سایر دام‌ها مشکل و اغلب غیر ممکن است. شتر می‌تواند با غذایی که از لحاظ کمی و کیفی برای سایر نشخوارکنندگان ناکافی و نامرغوب محسوب می‌شود مدت‌های طولانی به زندگی خود ادامه می‌دهد. شتر با استفاده از منابع غذایی مناطق بایر و نیمه بایر، مانند گیاهان بوته‌ای و گاهی درختان قادر، به ادامه زندگی است. برخی از این گیاهان بیابانی شور و یا خشبی بوده و از نظر ارزش غذایی پایین بوده و قابل مصرف برای سایر دام‌ها نیست. بطور کلی در مقایسه با سایر دام‌ها از هر نوع علوفه در دسترس استفاده نموده و از هر گیاه مقدار کمی می‌چرد. با وجود این عادت غذایی و تعادل دام و مرتع، گیاهان از بین نمی‌روند. این عمل نه تنها برای احیاء مراتع مضر نیست بلکه می‌تواند یک امر ضروری نیز باشد (خدایی، ۱۳۸۶: ۸۳). تنها دلیل وجودی این دام در حال حاضر علاقه و میل شخصی دامداران و احساس عاطفی بین دام و دامدار می‌باشد شاید تا چند سال دیگر این اشخاص که در حال حاضر اکثراً در سن کهولت و یا میانسالی هستند، اگر فوت شوند و بدلیل عدم علاقه وراثت و نسل جوان به شتر و پرورش آن، نسل شتر در ایران از بین برود. بنابراین برای استفاده از تجربیات و دانشی که در طی سال‌ها به دست آمده، باید این دانش محلی و سنتی را بطور دقیق ثبت و سازماندهی کرد و حتی بتوان آنها را در اختیار نسل جدیدی که علاقه در این زمینه دارند گذاشت. در اینجا لازم است قدری نیز به دانش بومی و ضبط آن پرداخته شود.

دانش بومی برخاسته از متن جوامع بشری است که به تدریج در طول سالیان دراز به شکل شفاهی سینه به سینه و به شیوه‌های گوناگون از نسلی به نسلی دیگر منتقل

شده و حاصل تجربه‌ها و آزمون و خطاهایی است که بصورت طبیعی به وجود آمده است. دانش بومی بسیار آهسته جمع می‌شود، اما آنچه بدست می‌آید در طول زمان بارها آزمایش شده است (توکلی و هدایتی، ۱۳۸۸: ۱۶۹). چنین دانشی شامل مشاهدات زیرکانه و دقیق در مورد گیاهان، حیوانات، آب و هوا، خاک، آفات نباتی و نظام‌های طبقه بندی شده است که کاملاً با اوضاع و احوال محلی مطابقت دارد (همان منبع، ۱۶۹). در تعریفی دیگر (Williams & Muchena, 1991: 1) به نقل قول از مک کلور، دانش بومی را همانا شیوه‌های یادگیری، فهم و نگرش به جهان می‌داند که در نتیجه سال‌ها تجربه و مسئله‌گشایی بر اساس آزمون و خطا بوسیله گروه‌هایی از مردم بدست آمده که آن را در محیط خود به کار برده و تجربه کرده‌اند.

حال چون روستاییان و دامداران محلی در طول سالیان دراز با آنها زندگی کرده‌اند، دقیق و قابل پیش بینی و همچنین گسترده‌تر از دانش رسمی یا دانشی است که در ایستگاه‌های تحقیقاتی در سطح و زمان محدود به وجود آمده است. تقریباً دانش بومی در نزد مردم، دانشگاهیان و دانشجویان چیزی قدیمی است و آن را فقط مربوط به دوران گذشته و زمان دور می‌دانند و معتقدند که در آن زمان استفاده می‌شده است و امروزه هیچ کاربردی نداشته و تنها راه برای پیشرفت جوامع روستایی و عشایری را استفاده از علوم و فنون جدید می‌دانند. ولی در حال حاضر، فعالیت‌هایی در زمینه‌های مختلف بخصوص طبیعی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی وجود دارند که اگر نظرها و پیشنهادها گذشتگان نبود، موفقیت آنها نیز شاید غیرممکن بود.

در دانش بومی، واژه "بومی" وجود دارد که نشانه محلی و سنتی بودن آن است که این دانش را از همه معلومات دانشگاهی و همچنین مراکز تحقیقاتی جدا می‌کند. دانش بومی خاص یک منطقه است، به بیان دیگر دانش بومی با توجه به فرهنگ‌های متفاوت در مناطق مختلف، به شکل‌های متفاوت بوجود می‌آید. بنابراین فرهنگ مردم در هر منطقه در دانش سنتی و بومی آنها نقش دارد. در حال حاضر حجم و میزان کارایی این گنجینه عظیم علمی و تجربی آشکار نیست؛ چرا که مخزن اصلی این دانش،

سینه ریش سفیدان و گیس سفیدان عشایری و روستانشین است که تنها پس از فوت سالمندان و خالی شدن عرصه ار هنر و فن و دانش آنان ابعاد خسارت وارده معلوم می‌شود (ناصری، ۱۳۸۱: ۲۵).

مروری بر پیشینه تحقیق

دامداران، مهمترین گروه بهره‌برداران از مراتع بوده که در بهره‌برداری و استفاده از مراتع و نگهداری دام‌های خود، دارای یکسری مهارت‌ها هستند که نتیجه تجربه چندین ساله آنهاست. آنها به این طریق نیاز خود را از محیط زیست تأمین می‌کنند و نمی‌توان این روش‌ها را روش‌هایی ابتدایی دانست، بلکه برخی از آنها به راه حل‌های علمی نزدیک بوده و حتی می‌تواند مبتکرانه و موفقیت آمیزتر از آن باشد. دانش‌ها، تجربه‌ها و مهارت‌هایی که این دامداران در شناخت محیط، دام و بهره‌برداری از مراتع دارند، نتیجه ارتباط آنها با محیط طبیعی است که هر یک از آنها به نوبه خود آزمایش شده و خطاهای موجود در آن رفع شده است. این دانش در طول زمان شکل گرفته و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود که در جایگاه خود دارای اهمیت است. بنابراین از تحقیقات مشابه در زمینه دام و دامداری برای فهم بهتر موضوع استفاده شده است که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود.

کریمی (۱۳۸۷)^۱ در پروژه کارشناسی خود تحت عنوان "بررسی اجمالی شترداری در منطقه دیر و مره از مراتع استان قم" دانش، مهارت و تجربه شترداران و ساربانان را مورد بحث و بررسی قرار داده است که می‌تواند یکی از تحقیقات اندک در این زمینه به شمار رود. در این تحقیق به مواردی چون تولید مثل و زایش، تغذیه و چرای دام در مرتع، نیاز آبی و تحمل به تشنگی، شیر و فرآورده‌های آن و... اشاره شده است.

۱- کریمی، زهرا، ۱۳۸۷. بررسی اجمالی شترداری در استان قم، مطالعه موردی: منطقه دیر و مره، پروژه کارشناسی رشته مرتع و آبخیزداری، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.

جعفری ساروئی (۱۳۸۴)^۱ در پژوهشی به بررسی دانش بومی و نظام‌های بهره‌برداری در بین دامداران ییلاقی سرخ‌گریوه، با هدف شناخت ساختار اجتماعی دامداران، الگوهای زمانی و مکانی چرا، دانش محیطی دامداران، تعاونی‌های سنتی در بین دامداران، ویژگی‌های یک واحد مدیریتی و اصطلاحات رایج در زمینه مرتعداری پرداخته است.

عسگری (۱۳۸۴)^۲ در مقاله‌ای با عنوان "شیوه دامداری در منطقه الموت قزوین با تکیه بر دانش بومی" نشان می‌دهد که دامداران پس از تولید مثل دام‌ها، چگونه از نوزادان آنها و دیگر دام‌ها در جایگاه‌های خاص نگهداری می‌کنند، بر چه اساسی آنها را نشانه گذاری می‌کنند و چه اصطلاحاتی را با توجه به سن و جنس‌شان برای آنها بکار می‌برند. همچنین به نحوه انتخاب چوپان و تعهدات آن و سرانجام شیوه شیردوشی اشاره کرده است.

شاه حسینی (۱۳۸۴)^۳ نیز در فصل نهم کتاب "عشایر ایل سنگسری" مفصلاً در مورد دانش بومی و تجربه این ایل توضیح داده است. در این مجموعه به برخی از مهمترین تجربیات و دانش‌های بومی عشایر سنگسری از جمله بهره‌برداری صحیح و بهینه از منابع آب و مرتع، دامپزشکی، تقویم سنتی، خوراک و تغذیه و... اشاره شده است.

۱- جعفری ساروئی، مهوند، ۱۳۸۴. بررسی دانش بومی مرتعداری و نظام‌های بهره‌برداری در بین دامداران مراتع هزارجریب بهشهر، مطالعه موردی: مراتع ییلاقی سرخ‌گریوه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مرتعداری. دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.

۲- عسگری، نصرالله، ۱۳۸۴. شیوه دامداری در منطقه الموت قزوین با تکیه بر دانش بومی. مجله نامه انسان شناسی. سال چهارم. شماره ۷. ص ۶۷ تا ۹۴.

۳- شاه حسینی، علیرضا، ۱۳۸۴. عشایر ایل سنگسری، از کرانه‌های کویر تا بلندای البرز. انتشارات بوستان اندیشه. چاپ اول.

قره باش و همکاران (۱۳۸۷)^۱ بخشی از مقاله‌ای با عنوان "مطالعه پرورش شتر یک کوهانه ترکمن و تولیدات آن در استان گلستان" نگهداری سنتی شتران و همچنین مواردی در رابطه با شیر و فرآورده‌های آن را که بصورت مصاحبه و پرسشنامه بوسیله شترداران تکمیل و جمع‌آوری شده، به انتشار رسانده است.

کیانی (۱۳۷۶)^۲ در کتاب معروف "سیه چادرها" که تحقیقی در زندگی مردم ایل قشقای است، در فصل دوم به مواردی همچون دام و دامداری، تولید مثل، چگونگی و اطبت از دام‌ها، پیشاهنگ گله، پشم چینی، نشانه‌گذاری و تعاون در شیردوشی، همین طور در فصل چهارم به نحوه کوچ نشینی و ترتیب حرکت گله‌ها اشاره کرده است.

مشیری (۱۳۸۰)^۳ بیان می‌دارد که در عشایر اپل بختیاری، چوپانان برای عبور دام‌ها از رودخانه ابتدا بز و پیش قراول گله را که زنگوله‌هایی بزرگ بر گردن دارند به آن سوی رودخانه برده، با تکان دادن زنگوله‌ها گله را به عبور از رودخانه ترغیب و تشویق می‌کنند. از طرفی اگر رودخانه خلوت باشد بزها را با ریسمان به یکدیگر بسته و آنها را از رودخانه عبور می‌دهند.

اشرفی (۱۳۷۷)^۴ بیان می‌دارد که عشایر کشور با توجه به دانش و تجربه خود برای بذرپاشی مراتع، از کیسه ای بذر که به گردن بز سرگله آویزان می‌شود، استفاده می‌کنند که بذرپاشی از درون کیسه صورت گیرد و حرکت گله پشت سر بز گله بذرها را به زیر خاک ببرد. همچنین تغییر سالیانه محل چادر و یورت عشایر، جهت جلوگیری از کوبیدگی مرتع و ایجاد فشار بر یک نقطه از مراتع نیز از دانش بومی اعمال مدیریت چرا نشأت می‌گیرد.

۱- قره باش، آشور محمد، مسعود احمدی، حسن اکبرپور و قربان محمد آنه قره جه. ۱۳۸۷. مطالعه پرورش شتر یک کوهانه ترکمن و تولیدات آن در استان گلستان. مجله الکترونیک کشاورزی و منابع طبیعی گلستان. جلد اول. شماره اول. ص ۵۷ تا ۶۷.

۲- کیانی، منوچهر، ۱۳۷۶، سیه چادر، کیان نشر.

۳- مشیری، سیدرحیم. ۱۳۸۰، جغرافیای کوچ نشینی، انتشارات سمت، چاپ پنجم.

۴- اشرفی، چنگیز، ۱۳۷۷. دانش بومی و برنامه ریزی توسعه. فصلنامه جنگل و مرتع. شماره ۴۰. ص ۴۰ تا ۴۸.

بارانی (۱۳۸۰)^۱ نیز در پژوهشی به دانش و فنون هدایت گله نزد چوپانان البرز شرقی پرداخته و درباره نقش هدایت گله در مدیریت چرا، بحث می‌کند.

مواد و روش‌ها

گمیشان در بین ترکمن‌ها به "کومیش تپه" (تپه نقره‌ای، تپه‌ای که هم اکنون در شمال گمیشان واقع است) معروف است (آنا مرادنژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۲). این ناحیه دارای طول‌های جغرافیایی ۵۴ درجه و ۲ دقیقه تا ۵۴ درجه و ۱۵ دقیقه و عرض‌های جغرافیایی ۳۷ درجه و ۱۰ دقیقه تا ۳۸ درجه و ۱۸ دقیقه می‌باشد که در حاشیه شرقی دریای خزر و در ۱۵ کیلومتری شمال شهرستان بندرترکمن واقع است (آرخی، ۱۳۷۷: ۷).

موقعیت جغرافیایی شهرستان گمیشان در ایران و استان گلستان

۱- بارانی، حسین، ۱۳۸۰. هدایت گله و نقش آن در مدیریت چرا نزد چوپانان البرز شرقی. مجموعه مقالات دومین سمینار ملی مرتع و مرتعداری در ایران. ص ۲۹۸ تا ۳۰۸.

بیشترین مردم در این بخش ترکمن بوده و به زبان‌های ترکمنی و فارسی سخن می‌گویند. اقتصاد منطقه گمیشان بر پایه کشاورزی، دامداری و صید ماهی استوار است. قالی و قالیچه از مهمترین صنایع دستی مردم این ناحیه است که در اندازه‌های مختلف بافته شده و بیشتر در بازارهای محلی عرضه می‌شود و نقش عمده‌ای در تأمین اقتصاد خانواده‌های ترکمن دارد.

منطقه مورد مطالعه در مراتع شمال این شهر می‌باشد. این مراتع در فاصله تقریبی ۶۵ کیلومتری شهرستان گرگان و ۳۵ کیلومتری شمال شهرستان بندر ترکمن واقع شده است. این مناطق فاقد هر گونه عوارض توپوگرافی و پستی و بلندی است و تقریباً بصورت مسطح و دشتی بوده و شیب بسیار کمی هم دارد. در این منطقه بیشتر بارش‌ها بصورت بارندگی اتفاق می‌افتد که در صورت چنین حالتی از پراکنش نسبتاً مناسبی در منطقه برخوردار است. خاک‌های این مناطق بیشتر شور و قلیایی هستند. این مناطق دارای زهکشی طبیعی خیلی ضعیف، شیب کم و تقریباً بدون پستی و بلندی می‌باشد. پوشش گیاهی موجود در این مراتع به علت واقع شدن در اقلیم نیمه خشک و استپی، دارای پوشش گیاهی غالبی از گونه‌های گیاهی تیره اسفناجیان و گراس‌های یک ساله است که شورپسند می‌باشند. این گیاهان بیشتر اوایل تا اواسط بهار ظاهر شده و بیشترین درصد از پوشش گیاهی را گونه‌ای از خانواده اسفناجیان بنام *Halocnemum strobilaceum* تشکیل می‌دهد. دامداران منطقه به دلیل نداشتن مراتع میان‌بند و بیلاقی و همچنین برای دستیابی به کمترین درآمد معیشتی، بطور همزمان اواسط آذر ماه وارد مرتع شده و تا اواسط اردیبهشت بصورت مشاعی از عرصه مرتع استفاده می‌نمایند. بسیاری از دامداران منطقه کشاورز بوده و حجم وسیعی از محصولات زراعی خود را صرف تغذیه دام می‌نمایند. دامداران در سطح مرتع از داشتن سوخت فسیلی و آب قابل شرب محروم بوده و دامداران جهت تأمین آب شرب و سوخت از طریق شهر و روستاهای اطراف هزینه سنگین را متحمل می‌شوند. دام‌ها در طول ۵ تا ۶ ماه از سال در مرتع حضور داشته و علاوه بر آن دامداران با دادن علوفه

دستی و استفاده از پس‌چراغی، جهت تعلیف دام‌های خود استفاده می‌نمایند. از فرآورده‌های دامی بسیار مهم بهره‌برداران و یا دامداران منطقه می‌توان به تولید گوشت و دیگر محصولات اشاره کرد که نقش تعیین‌کننده‌ای در رفع نیازهای مردم بومی منطقه دارد. علاوه بر دام‌هایی نظیر گوسفند و بز، گاو و شتر نیز از عمده‌ترین دام‌های دامداران منطقه است که قدمت و سابقه طولانی در منطقه ترکمن صحرا دارد. شترداران علاوه بر فرآورده‌های لبنی، از گوشت و پشم و صنایع دستی حاصل از آن برای گذران زندگی خود استفاده می‌کنند. اکثریت دامداران منطقه که بیشتر ساکن روستاهای قلعه جیق، کله پست، آلتین تخماق و غیره می‌باشند، حالت نیمه متحرک دارند. به سخنی دامداران فصل زمستان را در این مراتع اسکان می‌یابند و پس از فصل زایش دام‌های خود و شروع درو گندم و جو که همزمان با نیمه فصل بهار می‌باشد، به سمت پس‌چراغی، حرکت می‌نمایند.

روش بررسی در این تحقیق کیفی - توصیفی است. از آنجایی که این تحقیق بر دانش بومی استوار است، این خود بخشی از فرهنگ به حساب می‌آید که در حیطه علم مردم‌شناسی است. بنابراین آشنایی با پژوهش‌های موردی کیفی و علم مردم‌شناسی ضرورت پیدا می‌کند. از طرفی می‌توان پژوهش کیفی را در مقابل پژوهش کمی دانست زیرا بر اساس ماهیت داده‌ها از هم متمایز می‌شوند. اطلاعات کیفی، جمع‌آوری داده‌هایی است که بجای مجموعه اعداد از مجموعه واژگان تشکیل شده و فرآیند پژوهش بجای محاسبه و شمارش، طبقه‌بندی و فهرست‌بندی مطالب است. در این تحقیق، محقق سعی کرده است تا به کمک مشاهده، مشاهده به همراه مشارکت و مصاحبه‌های متنوع به جمع‌آوری اطلاعات بپردازد. این روش‌ها در کنار یکدیگر می‌توانند مکمل هم باشند. محققین با شتردارانی که در مراتع مستقر بودند به مصاحبه و مشاهده و در موارد لزوم به عکسبرداری و فیلمبرداری پرداخته‌اند. برای ثبت و ضبط دانش شترداران با حضور در آلاچیق و سامان عرفی هر یک، فعالیت‌های روزانه آنها را مشاهده نموده و بدون وقفه آنها را یادداشت نمود. برای جلوگیری از ضریب اشتباهات

ثبت فعالیت‌های صحرائی، در بعضی مواقع در حین نوشتن مطالب، ممکن است بعضی از موارد از قلم افتاده و یا بطور ناقص یادداشت شده باشد و یا نوشته صحرائی نامفهوم باشد، در این گونه موارد آن بخش را جداگانه نوشته و در مرحله بعدی دوباره سعی شده است از همان پرسش شونده پاسخ صحیح دریافت شود.

یافته‌ها

۱- معرفی چرخه سالانه فعالیت‌های شترداری و ساربان‌ی

تقریباً از بیستم آبان ماه هر سال، منطقه برای چرای دام‌ها طبق پروانه چرای مهیا بوده و دامداران هر یک می‌توانند از این زمان به بعد در منطقه و در سامانه عرفی خود حضور داشته باشند. شترداری و ساربان‌ی نیز از این قاعده مستثنی نیست، بطوری که آنها از اواخر آبان یا اوایل آذر تا اوایل خرداد ماه یعنی حدود شش ماه از سال در منطقه حضور داشته و از اواخر اردیبهشت ماه یعنی همزمان با درو محصولات کشاورزی مانند گندم و جو تا اوایل آذر ماه همان سال، به مدت تقریباً شش ماه، صاحبان شترها هر کدام دام‌های خود را از گله جدا کرده و با چرا در کاه و کلش مزارع و همچنین استفاده از علوفه دستی آنها را نگهداری می‌کنند. به بیانی دیگر ساربان شش ماه از سال را به نگهداری از شترها و فعالیت ساربان‌ی و شش ماه دیگر را به کسب درآمد برای خانواده از راه‌های دیگر مشغول هستند.

۲- چراگاه گله شترها (مارته)^۱

در این منطقه گله‌های شتر بر خلاف دامداران موجود از پروانه چرای رسمی برخوردار نیستند. به بیانی دیگر سامانه ثبت شده‌ای برای آنها وجود ندارد ولی شترداران محدوده چرای گله‌های خود را بطور توافقی مشخص کرده‌اند. بدین منظور مقرر شده که هیچ

---

1. Martah

یک از آنها در محدوده یکدیگر وارد نشوند. گله شتر به دلیل اینکه در هنگام چرا وسعت زیادی از مرتع را تحت اشغال خود در می‌آورد، لذا وارد سامانه‌های عرفی دامداران منطقه می‌شود. از طرفی دیگر ممکن است گله‌های گوسفند دامداران نیز وارد محدوده چرای آنها شود. بنابراین این یک مسئله دو جانبه است و شترداران و دامداران این امر را در بین خود بطور شفاهی حل و فصل کرده‌اند.

۳- دام‌های همراه با گله شتر

اسب و سگ تنها حیواناتی هستند که گله و ساریان را همراهی می‌کنند، زیرا هر کدام برای شترداران از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

۱-۳- اسب

در این منطقه برای اسب‌های ماده و نر به ترتیب از واژه‌های "بایتال"^۱ و "آت"^۲ استفاده می‌کنند. بیشتر از اسب‌های نرینه برای چراندن و هدایت گله در هنگامی که هوا ابری و بارندگی بوده و زمین حالت لغزنده دارد و همچنین در زمانی که ساریان با مشکل بنزین برای موتور^۳ خود مواجه می‌شود، استفاده می‌کنند. اسب نسبت به فعالیت و جثه‌اش به غذای مقوی نیاز دارد. بنابراین چون اسب جزء اموال ساریان می‌باشد، ناچار است که همیشه در فکر خوراک و آذوقه او باشد، به همین علت کیسه‌های پُر از جو و کاه‌های دسته‌بندی شده را قبلاً تهیه کرده و آماده دارند. بطوری که روزی سه وعده خوراک (جو) هر اسب را در توبره‌ای ریخته و آن را به سر اسب آویزان و می‌بندند تا در فرصتی که در اختیار دارد غذایش را میل کند. از کاه‌های دسته‌بندی شده نیز در هنگام شب وقتی که اسب‌ها خوراک خود را خوردند، استفاده می‌شود.

---

1. Baytal

2. At

۳- امروزه در این مناطق استفاده از موتور سیکلت برای هدایت گله شترها جایگزین اسب و قاطر در قدیم شده است بطوری که این امر یکی از نشانه‌های تغییر در نظام بهره برداری شترداری در این مناطق می‌باشد.

ساربانان هنگام استفاده از اسب‌ها آن را زین کرده و هنگام برگشت به آلاچیق اسب را آرام به محل آن برگردانده تا عرق بدنش خشک شده و پس از آن با جُل مخصوصی که از جنس نمد است بدن اسب را می‌پوشانند. اسب‌ها اغلب در هوای آزاد و مناسب در حوالی آلاچیق با طنابی در حدود پنج تا شش متر بر روی میخی چوبی بسته می‌شوند تا بتواند تا حدودی آزادانه حرکت کند.

۲-۳- سگ گله (گوجوگ)^۱

شترداران و ساربانان برای مقابله با حیوانات وحشی و درنده (همانند گرگ، روباه، شغال و غیره) و همچنین فراری دادن یا متوجه شدن حضور دزدان از تعدادی سگ بهره می‌برند. هر چند شترها خود در هنگام خطر در مقابل حیوانات وحشی ایستادگی کرده و با آنها می‌جنگد. چون آنها هم بواسطه پاها می‌توانند لگد به عقب بزنند و هم می‌توانند با دست‌ها به دشمن از جلو ضربه وارد کنند.

سگ‌ها بر خلاف سگ‌هایی که گله‌های گوسفند و گاو را همراهی می‌کنند، به دنبال گله شتر نرفته و بیشتر در هنگام شب از آنها مراقبت می‌کنند و در طول روز در محدوده و اطراف آلاچیق قرار دارند. اغلب در هر گله‌ای بین سه تا چهار سگ و در بعضی موارد بیشتر هم وجود دارد. این سگ‌ها معمولاً در مکان‌هایی که برای خود ساخته و مشخص کرده‌اند، در طول روز استراحت کرده و شب‌ها به دور گله پرسه زده و می‌چرخند و در بعضی مواقع در مکانی که کل گله را زیر نظر گیرند، کمی استراحت می‌کنند. این سگ‌ها علاوه بر مراقبت گله شتر، مرغ و خروس ساربان را نیز در مقابل حمله روباه و شغال حفظ می‌کند.

اغلب در منطقه ترکمن صحرا به دلیل اینکه دُم سگ‌ها باعث سنگینی و تنبلی در آنها نشود، کمی از انتهای دم سگ را قطع می‌کنند. این امر سبب می‌شود تا سگ از جسارت و شجاعت و چابکی خوبی برخوردار شود و در هنگام خطر تیز و تندرو شود.

---

1. Gujug

همچنین برای بالا بردن قدرت شنوایی در سگ‌ها گوش آنها را می‌برند تا با این عمل علاوه بر زیاد شدن قدرت شنوایی، گوش این سگ‌ها در هنگام نبرد با حیوانات وحشی به دندان آنها نیفتد و باعث زخمی شدن سگ‌ها نشود.^۱ شترداران منطقه گمیشان نیز از این قاعده مستثنی نیستند. سگ‌ها در روبرو شدن با موارد مختلف از خود صداهای گوناگونی که هر کدام پیام خاصی دارد در می‌آورند. به بیانی دیگر به ساربان با نوع پارس کردن خود، حضور حیوانات وحشی و یا انسانی غریبه و بیگانه در اطراف آلاچیق و گله را اطلاع می‌دهند. در بعضی از مواقع گله به دلیل ترس از چیزی در گوشه‌ای از جایگاه (جار)^۲ جمع می‌شوند، این سگ‌ها به دور گله چرخیده و همچنین به میان گله رفته تا ببیند چه اتفاقی افتاده است. غذای این سگ‌ها در اغلب موارد نان-های مانده از روزهای قبل است که شترداران آن را برای هر یک از سگ‌ها جداگانه به گوشه‌ای پرتاب کرده تا هر یک غذای خود را بخورند. این عمل باعث می‌شود که سگ‌ها با یکدیگر دلیل غذا نجنگند و دیگر آنکه هر یک سهم خود را به اندازه کافی بخورند. برای نوشیدن آب تشتی فلزی (لگن)^۳ را در نظر گرفته‌اند که گاهی مشترک بین سگ‌ها و طیور می‌باشد.

۴- ترکیب گله شتر

ترکیب گله شتر در این منطقه از دو دیدگاه سنی و جنسی مورد توجه است که بطور خلاصه به آنها پرداخته می‌شود.

۴-۱- از لحاظ سنی:

در صورتی که اکثر شترهای ماده سنی ما بین ۱۰ تا ۱۵ سال داشته باشند، آن گله از ترکیب خوبی برخوردار می‌باشد چون با بالا رفتن تعداد زایش، صاحبان شترها از

۱- به سگی که دم و گوش آن بریده شده باشد " جُنْدُق - Jondog " می‌گویند.

2. Jar

3. Legen

درآمد اقتصادی خوبی برخوردار می‌شوند. همچنین سنی در حدود ۱۰ تا ۲۰ سال برای نرینه به دلیل قدرت باروری بیشتر در شترهای ماده مناسب بنظر می‌رسد. شترهای پیر یعنی آنهایی که سنی بالای ۲۰ تا ۲۵ سال دارند، به علت از بین رفتن دندان‌ها، کاهش شیر تولیدی بعد از زایش و همچنین تولد نوزادهای ضعیف، برای کشتار به بازار عرضه می‌شوند. در نتیجه اکثریت ترکیب گله را شترهای جوان تر تشکیل می‌دهند..

۲-۴- از لحاظ جنس

تقریباً به ازای هر ۸۰ تا ۹۰ نفر (واحد شمارش شتر) ماده شتر بالغ (شتر با سن بالای ۴ سال) یک شتر نر بالغ (شتر با سن تقریباً ۱۰ سال) مناسب بنظر می‌رسد، هر چند تعداد نرینه‌ها در گله بیشتر از یک نفر می‌باشد ولی آنها برای گله کارایی ندارند. در صورت بزرگ شدن گله می‌توان از تعداد نرینه‌های بیشتری در دسته‌های متفاوت از آن گله استفاده کرد.

۵- تشخیص سن در شترها

بطور کلی تشخیص سن در شترها به دو صورت انجام می‌گیرد که هیچ کدام از آنها صد در صد قطعیت ندارد. این دو روش شامل:

۱-۵- از روی دندان‌ها

سن شترها را می‌توان همانند دیگر حیوانات اهلی تا حدودی از روی دندان‌های آنها معین کرد. نوزاد شتر در موقع به دنیا آمدن تا یک ماهگی دارای دو دندان ثنای مرکزی می‌باشد. همچنین در یک ماهگی تا سه ماهگی دو دندان ثنای میانی در دو ماهگی تا شش ماهگی دو دندان ثنای گوشه‌ای از لثه خارج می‌شود. (خدایی، ۱۳۸۶: ۷۲) این در صورتی است که نتایج حاصل از تحقیقات در منطقه مورد مطالعه نیز خارج این مطلب نمی‌باشد.

تقریباً تا حدود سه سالگی استقرار دندان‌ها به همین ترتیب بوده و همین امر تشخیص سن از روی دندان‌ها را تا این زمان با مشکل مواجه می‌کند. در سن چهار سالگی دو دندان وسطی (اورتا دیش)^۱ کمی بلندتر از دندان‌های دیگر می‌شوند. به همین ترتیب تا سن هفت سالگی به ازای هر سال دو دندان از طرفین دندان‌های وسطی بالا آمده و رشد می‌کند. از این زمان به بعد دوباره تشخیص سن شترها از روی دندان‌ها به دلیل یکسان شدن آنها تقریباً امکان پذیر نیست. تا اینکه از حدود سن پانزده سالگی دندان‌ها به تدریج کوتاه و کوتاهتر شده و در سن تقریبی سی سالگی شترها بدون دندان می‌شوند.

۲-۵- از روی شکل ظاهری

بطور قطع می‌توان بیان کرد که این روش مختص ساربانان و یا کسانی که در زمینه شتر و شترداری تجربه کافی دارند، می‌باشد و هر کسی نمی‌تواند در این زمینه نظر دهد، بطوری که ساربانان با تمام تجربه خود در این زمینه، سن شترها را حدودی تخمین می‌زنند و بیشتر به پیری و جوانی آنها اشاره می‌کنند. به عنوان مثال شترهایی که پشم و کرک آنها سفید شده و یا در حال سفید شدن است پیرتر از سایر دام‌ها دانسته می‌شود و معتقدند این اتفاق از سن حدود ۱۵ سال به بالا در گله رخ می‌دهد. در مثالی دیگر برای شترهایی که قسمت پایینی لبشان کمی افتاده باشد سنی بیشتر از سایر دام‌ها قائل هستند. ساربانان معتقدند که این عمل از سن تقریبی بیست سالگی در شترها دیده می‌شود.

۶- تولید مثل

تولید مثل دام‌ها برای صاحبان شتر از اهمیت زیادی برخوردار است. به بیانی دیگر محور فعالیت اقتصادی‌شان بر این امر استوار می‌باشد. لذا در انتخاب دام نر در گله کمال دقت را به عمل می‌آورند. شترداران برای داشتن نرینه مورد نیاز خود، همه نوزادهای نر به دنیا آمده را تا سن یک سالگی نگهداری کرده و بعد از آن شتری که سالم و دارای مشخصاتی از جمله دست و پای کشیده و بلند و ورزیده، گردنی پهن و سر بزرگی باشد را از بین سایر نرینه‌ها برای نگهداری در گله جهت جفتگیری انتخاب می‌کنند.

۱-۶- فصل تولید مثل

فصل فعالیت جنسی معمولاً به مراحل‌های گفته می‌شود که در طی آن حیوان فعالیت کامل جنسی خود را ظاهر می‌سازد. این فصل‌ها از منطقه‌ای به منطقه دیگر و از نژادی به نژاد دیگر متفاوت است. گفته شده است جفتگیری شتر در ایران معمولاً در اواخر فروردین ماه آغاز می‌شود (دهقانی‌زاده و احمدی، ۱۳۸۲: ۲۶)، ولی در منطقه مورد مطالعه این زمان از اوسط دی ماه در روزهای سرد سال آغاز و تا اواخر اسفند ماه با گرم و طولانی شدن روزها تمام و متوقف می‌شود. در این دوره زمانی شتر نر مست و هیجان زده یک کیسه باد شده مرتباً از شکاف دهان خود خارج می‌کند که به آن شقشقه یا پپله کردن (تاقارجق)^۱ می‌گویند. با خارج شدن این کیسه صدایی از آن استخراج می‌شود بطوریکه بعد از گذشت ثانیه‌هایی به حالت اولیه خود بر می‌گردد.

شتر در زمانی غیر از فصل جفت‌گیری آرام بوده، ولی در دوره فعالیت‌های جنسی عصبی شده و ممکن است با گاز گرفتن و یا ضربه‌های شدید با دست و پای خود به مزاحمین اطراف حمله کند. مستی شتر نر در مقابل شتر ماده مشخص می‌شود بطوری

---

1. Taqarjeq

که وقتی شتر نر به ماده نزدیک می‌شود، دام ماده شروع به ادرار می‌کند و شتر نر با بو کردن آن سر و گردن خود را راست نگه داشته و لب بالایی خود را جمع کرده بطوری که لته‌ها و دندان‌های پایینی دیده می‌شوند.

۲-۶- قرض دادن شتر نر

در بعضی مواقع شترداران برای باروری دام‌های خود از تعدادی دام نر نگهداری می‌کنند. حال اگر شترداری فاقد دام نر باشد، این مشکل به وسیله دیگر شترداران حل خواهد شد. بطوری که دام نر به مدت ۲ تا ۳ ماه بصورت قرضی در اختیار دیگر شترداران قرار می‌گیرد. این عمل در بین شترداران دو طرفه است، یعنی آنها از یکدیگر کمک طلب می‌کنند و برای این کار هیچگونه قراردادی رسمی بین آنها وجود ندارد و همچنین در مقابل این عمل هیچ هزینه‌ای دریافت نشده و یا پرداخت نمی‌شود. قرض دادن نرینه‌های گله در بین شترداران بیشتر در زمان گذشته مرسوم بوده است و امروزه بیشتر شترداران دارای دام نر هستند.

۳-۶- زائیدن شتر

بعد از حدود ۱۲ ماه، وقتی که آثار وضع حمل در شتر آبستن پیدا شد، خود را از جمع شتران جدا می‌کند و فاصله می‌گیرد و دام مرتب و مدام روی زمین می‌خوابد و دیگر هیچ غذایی نمی‌خورد. گاهی به پهلو خوابیده و پا می‌زند. حتی وقتی سر نوزاد از داخل زهار به بیرون ظاهر می‌شود، ممکن است از جای خود بلند شود و به راه بیفتد. همین طور به راه رفتن، خوابیدن و برخاستن ادامه می‌دهد تا اینکه می‌خوابد و نوزاد خود را به دنیا می‌آورد. شترها بر خلاف سایر دام‌ها مانند گوسفند، بز و گاو، پس از زایش نوزاد خود را نمی‌لیسند. پس بچه شتر به دنیا آمده یا بوسیله ساربان و یا در هوای آزاد ولی در زمان طولانی‌تری خشک شده و به طرف پستان‌های مادر راهنمایی می‌شود. مراقبت از بچه شتر در اولین ماه تولد بسیار مهم است، زیرا این زمان حساس

بوده و بیشترین تلفات شتر در این زمان می‌باشد. لازم به ذکر است که وقتی بچه شتر بعد از زایمان می‌میرد، بچه شتری را که مادر آن از بین رفته یا مریض بوده و نمی‌تواند به نوزاد خود شیر دهد را برای آن در نظر می‌گیرند هر چند این کار نیز زحمات خاص خود را دارد.

۷- جایگاه گله (جار)

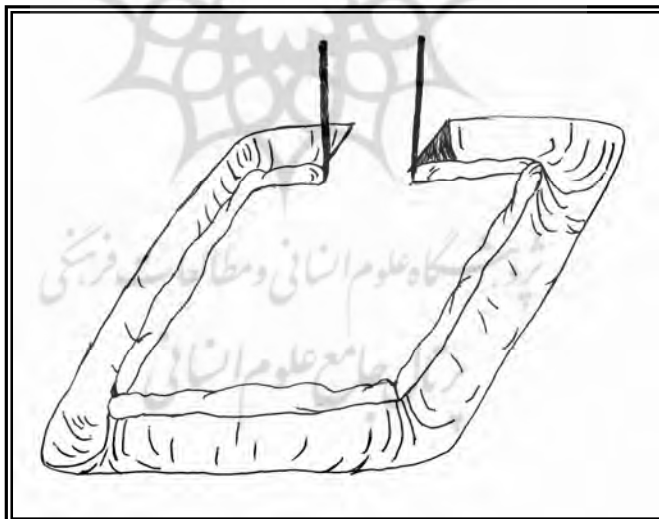
بطور کلی نگهداری و پرورش شتر به جایگاه و تجهیزات گوناگون و پرهزینه در مقایسه با سایر دام‌ها نیاز ندارد. شترها به دلیل اینکه نسبت به محل نگهداری خود چندان متوقع نیستند و اکثراً در سرزمین‌هایی گرم و دارای درجه حرارت زیاد زندگی می‌کنند، پس کمتر به فکر ساخت طویله‌ای برای آنها بوده‌اند، ضمناً به ندرت اتفاق می‌افتد که تعداد زیادی شتر را در یک محل نگهداری نمایند (امینی فرد، ۱۳۷۸: ۱۷۶).

محل نگهداری گله شتر در این منطقه طوری ساخته می‌شود که آلاچیق تقریباً در وسط آن مستقر می‌شود، بطوری که ساربان یا شتربان نسبت به گله‌اش تسلط کافی داشته باشد. این جایگاه معمولاً از چهار قسمت تشکیل می‌شود که از لحاظ شکل ظاهری با هم هیچ تفاوتی نداشته و تنها فرق آنها در بزرگی و کوچکی آنهاست. قسمتی که از همه بزرگتر است مختص اکثریت گله بوده که شامل نوزادها، ماده‌های قصر، نرینه‌ها و آبستن‌ها می‌باشند.

برای اینکه ساربان نسبت به شترهایی که دوره آبستنی آنها کامل شده و نزدیک به زایمان می‌باشند، اطلاع کافی داشته باشد و در هنگام زایش به آنها کمک‌های لازم را نماید، در جایگاهی جدا آنها را قرار می‌دهند. همچنین شترهایی که زمان زایش آنها بخصوص در هنگام شب، سرآمده باشد، شترداران آنها را به محلی دیگر انتقال داده تا شتر مادر بتواند به راحتی و بدون مزاحمت سایر دام‌ها نوزاد خود را به دنیا بیاورد. برای شترهای شیرده نیز، وقتی گله در هنگام غروب و پایان چرا از مرتع و چراگاه بر

می‌گردد، آنها را از نوزادهایشان جدا کرده و در جایگاهی مخصوص قرار می‌دهند. یادآوری این نکته نیز ضروری است که برای شترهایی که زایمان کرده اند جایگاهی وجود ندارد، بطوری که شترداران آنها را خارج از جایگاه اصلی و در محوطه اطراف آن قرار می‌دهند.

شترداران معمولاً برای ساختن این محل، چهار طرف آنها را بوسیله تراکتور یا بیل مکانیکی به عرض تقریبی نیم متر و به عمق یک و نیم متر حفر می‌کنند که این شیارها از لبه جایگاه تا حدود یک متر از عمق اصلی دارای شیبی در حدود پنجاه تا شصت درصد می‌باشد. وجود این شیب به دلیل آن است که وقتی شترها در این گودال‌ها می‌افتند، زخمی نشده و بتوانند سریعاً به حالت ایستاده قرار گرفته و از گودال خارج شوند، ولی در صورت نبود شیب، علاوه بر مشکلات خروج دام از گودال‌ها ممکن است باعث صدمه دیدن آنها شود.

نمایی از جایگاه گله شتر در منطقه (جار - Jar)

علاوه بر وجود گودال‌ها، چهار طرف جایگاه‌ها بوسیله خاکریزی به ارتفاع تقریبی سی سانتی‌متر محصور شده است که از لغزش شترها به داخل گودال‌ها تا حدود زیادی جلوگیری می‌کند. این جایگاه‌ها همه از یک درب ورودی که همسطح با زمین است جهت ورود و خروج شترها استفاده می‌نمایند که بسته به نوع جایگاه اندازه آن بین یک و نیم تا سه متر متفاوت است. برای جلوگیری از خروج دام بعد از ورود به آن، از محل این ورودی‌ها دو پایه چوبی که در دو سمت آن مستقر شده است را با طنابی به هم وصل می‌کنند.

۸- نشانه‌گذاری دام‌ها

از زمان‌های بسیار دور هر قبیله‌ای از ترکمن‌ها برای دام‌های خود نشانه‌هایی داشته‌اند که مالکیت آنها را نشان می‌داده است. مردم بعد از فوت فردی از یک قبیله، نمونه علامت نشانه‌گذاری شده دام‌های وی را بر روی سنگ قبر او حک می‌کرده‌اند. این عمل امروزه نیز به نوعی دیگر در بین دامداران رواج داشته و شترداران نیز از این قاعده مستثنی نیستند. شترداران برای اینکه به راحتی بتوانند دام‌های خود را از دیگر دام‌ها در بین گله‌ای بزرگ شناسایی و تشخیص دهند از علائم و نشانه‌های مختلفی که از زمان‌های گذشته در فرهنگ آنها رواج داشته است، استفاده می‌کنند. این علائم و نشانه‌ها اغلب بر اساس یکسری تغییراتی است که به وسیله صاحبان شترها در بعضی از قسمت‌های بدن آنها داده می‌شود. برای اینکه نشانه‌ها پاک نشود و سال‌ها باقی بماند، بوسیله "خالقا" روی قسمتی از پوست بدن علامت‌گذاری و یا قسمتی از اعضای بدن را برش می‌دهند. علائم و نشانه‌های موجود در بین شترداران منطقه و همچنین اصطلاحات مربوط به آنها به شرح زیر می‌باشد:

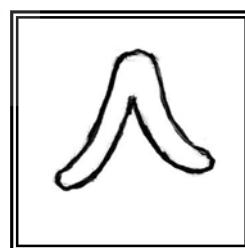
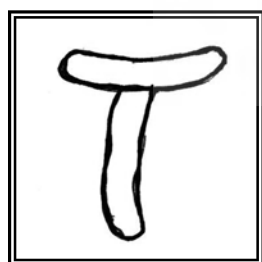
۱-۸- داغ زدن (داغلی)^۱

اغلب شترداران از این روش برای نشانه‌گذاری دام‌های خود استفاده می‌کنند. علامت‌های خیلی ساده که از یک نوع فلز ساخته شده است. را در آتش سرخ کرده و آن را بر روی قسمت‌های مختلف بدن شتر خوابانده شده، حک می‌کنند. این علامت‌ها نام خاصی نداشته و هر یک از شترداران بنا به سلیقه شخصی خود طرحی را انتخاب می‌کند. به این علامت‌ها در ادامه اشاره شده است.

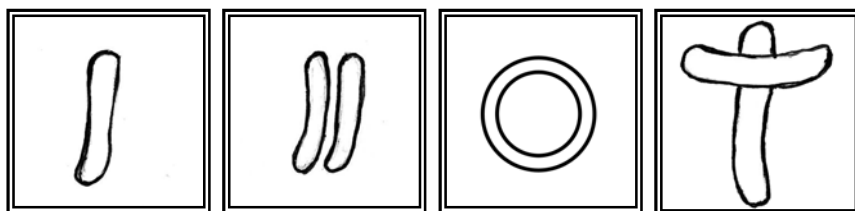
۱-۸-۱- بعضی از صاحبان شترها، بالای بینی و یا پوزه دام خود را داغ می‌کنند که اغلب بصورت حرف U بر عکس در لاتین می‌باشد.

۱-۸-۲- بعضی از آنها علامت‌هایی را بر روی ران پاهای عقب حک می‌کنند که در بیشتر موارد بصورت حرف T و X در لاتین و عدد ۸ در فارسی می‌باشد.

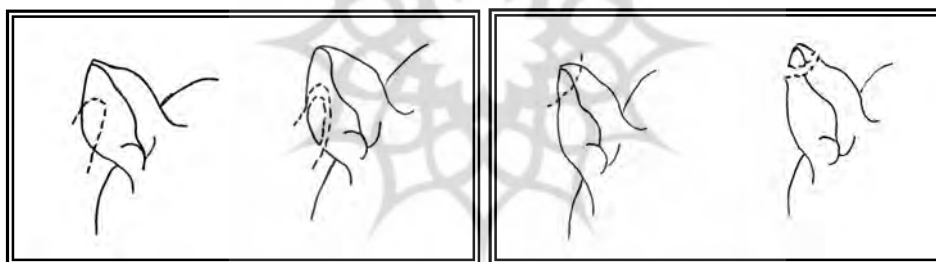

۳-۱-۸- اکثریت شترداران در گردن دام‌های خود علامت‌گذاری می‌کنند که این علامت‌ها شامل عدد ۱ و ۱۱ و همچنین حروف **O** و **t** در لاتین می‌باشد.

۲-۸- برش یا بریدن

این نوع نشانه‌گذاری در بین شترداران منطقه خیلی مرسوم نمی‌باشد. عمل بریدن یا برش بیشتر در دام‌های کوچک مانند گوسفند و بز در منطقه انجام می‌شود. این علامت‌ها به شرح زیر می‌باشد.

آردی آلق^۲

اوجی آلق^۱

چک^۳

1. ujialeq
2. Ardialeq
3. chak

۹- تولیدات شتر

با توجه به قانع بودن و پتانسیل بالای استفاده شتر از مراتع فقیر و با پوشش گیاهی کم، نسبت به سایر دام‌های دیگر، تولید فرآورده‌های مختلف از آن نیز برای بشر بسیار مفید بوده که از آن جمله می‌توان به تولیدات شیر، پشم و کرک، گوشت و پوست اشاره کرد.

۹-۱- شیر و شیردوشی

یکی از فرآورده‌های با اهمیت در شترها، شیر است که بیشتر جنبه خود مصرفی دارد. شیر اولیه شتر (آغز)^۱ که خیلی و مقوی می‌باشد، بعد از زایمان و به دنیا آوردن نوزاد، به مدت تقریبی یک هفته و روزی دو بار با کمک ساربان در اختیار نوزاد قرار می‌گیرد. شیر شتر معمولاً توسط شترداران استفاده نمی‌شود و در اختیار نوزاد شتر تا سن یک سالگی قرار می‌گیرد.

ساربانان در هنگام صبح سطل شیردوشی (بدر)^۲ خود را به گردن آویخته و بصورت ایستاده به شیردوشی مشغول می‌شوند. یکی از نفرات خانواده نیز در کنار درب ورودی ایستاده که اول نوزاد شتری که نوبت شیردوشی آن است را به داخل جایگاه وارد و شترهایی که شیردوشی آنها تمام شده است را از آن خارج کند. شیردوشی شترها بر عکس شیردوشی گوسفند و گاو بدون نوزاد آن امکان پذیر نبوده و یا بسیار سخت است چون باید بچه شتر در آغاز شیردوشی پستان شتر مادر را بمکد. بعد از گرفتن شیر از هر نفر شتر، آن را در ظرفی دیگر که دهانه آن را توری با منافذ ریز پوشانده است، می‌ریزند تا خار و خاشاک وارد شده در شیر گرفته شود. شترها در روزهایی که مدت زمان بیشتری برای چرا در اختیار دارند، شیر بیشتر و با کیفیت بالاتری تولید می‌کنند. همچنین شترهایی که تعداد زایش آنها نسبت به سایرین کمتر است، شیر تولیدی‌شان نیز به مراتب کمتر می‌باشد.

---

1. Aqez
2. Badre

مقدار شیر تولیدی در هر نفر شتر در منطقه بین ۲ تا ۶ لیتر متغیر می‌باشد. در صورتی که نوزاد شتر در کنار آن نباشد، می‌توان تعداد نوبت شیردوشی را از یکبار در روز به ۲ تا ۳ وعده در روز افزایش داد. در نهایت برای از شیرگیری بچه شترها بعد از یک سال، آنها را از شترهای مادر به مدت یک ماه جدا کرده تا شتر مادر شیر خود را خشک کرده و به دوره جفت‌گیری بعدی یعنی سال بعد از آن برسد.

۱-۱-۹- فرآورده‌های شیری

یکی از محصولات با ارزش در شتر شیر آن است که از شیر شتر فرآورده‌های خاصی تولید می‌شود. با توجه به علوفه در دسترس شتر، مزه شیر آن متفاوت است. در منطقه گمیشان شیر شتر به دلیل اینکه شتر از گیاهان شور تعلیف می‌کند طعم شوری دارد، بنابراین پتانسیل تهیه فرآورده‌هایی مانند خامه، کره، پنیر و غیره را ندارد. اما از محصولات مهم شیر شتر در ترکمن صحرا می‌توان به فرآورده تخمیری بنام چال^۱* اشاره کرد که مصرف آن در میان ترکمن‌ها طرفداران زیادی دارد (قره‌باش و همکاران، ۱۳۸۷: ۵۸). البته بعضی از ترکمن‌ها شیر شتر را بصورت خام نیز استفاده می‌کنند.

۱-۱-۱-۱- طرز تهیه چال

در روزهای آغازین مستقر شدن شترداران در منطقه، آنها برای تهیه چال، شیر دوشیده شده را در ظرفی به نام (قورتونگ)^۲ که حاوی مقداری مایه ماست دام‌های دیگر است، ریخته و آنها را مخلوط می‌کنند. درب ظرف را بسته و آن را در روزهای سرد سال در محلی گرم و اما در روزهای گرم سال می‌توان آن را در حضور آفتاب قرار داد. چال اولیه به مدت ۲ روز طول خواهد کشید تا تهیه شود. محتویات داخل ظرف

---

1. Chal

* دوغ گرفته شده از شیر شتر را گویند.

2. Qortung

(قور)^۱ به دو لایه یا طبقه تقسیم می‌شود که لایه اولی که به آن (قالما)^۲ یا (آقاران)^۳ گفته می‌شود. چیزی شبیه به سر شیر و یا خامه است که مزه‌ای تقریباً شیرین دارد. اما لایه دومی که چال نامیده می‌شود، همان دوغ شتر (دیه چال)^۴ است که در اوایل تهیه تقریباً بدون گاز بوده و مزه‌ای تقریبی شور و شیرین دارد، ولی هر چقدر آنها به مدت زیادی و در محلی گرم نگهداری شوند، چال بدست آمده خوشمزه‌تر خواهد بود. بعد از مراحل اولیه چال‌گیری در منطقه از چال‌های قبلی برای تهیه چال‌های روزهای آینده به جای مایه ماست استفاده می‌کنند. این عمل باعث می‌شود که چال بعد از مدت تقریباً ۲ ساعت تهیه و آماده خوردن باشد. چال ترش و رقیق است و به عنوان غذای کاملی با نان در بهار و تابستان خورده می‌شود (عسگری خانقاه و کمالی، ۱۳۷۴: ۱۷۱).

۹-۱-۱-۲- خاصیت دارویی و درمانی شیر شتر و فرآورده‌های آن

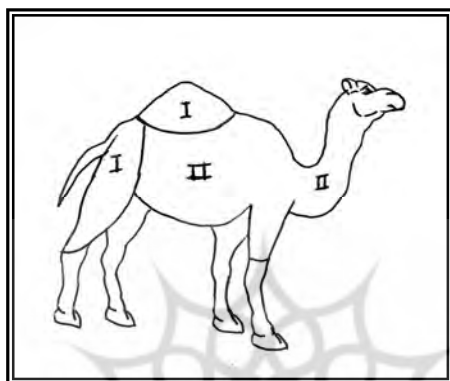
یکی از فاکتورهای مثبت شیر شتر استفاده دارویی از آن است. در این منطقه بومی ان محلی معتقدند که شیر شتر می‌تواند به عنوان یک ضد سرطان عمل کند و همچنین چال حاصل از شیر شتر را در درمان خیلی از بیماری‌ها همچون دیابت (قند)، تنگی نفس و آسم و فشار خون مؤثر می‌دانند.

۹-۲- پشم و کرک شتر

پشم شتر از دیرباز در مناطق خشک و کویری ایران و شهرهای حاشیه کویر مورد مصرف فراوانی داشته است و چادر اغلب عشایر چادرنشین از پشم این حیوان بافته می‌شد زیرا عایق خوبی در برابر گرما و سرما بوده است. شترداران از پشم و کرک شتر

-
1. Qor
  2. Qalma
  3. Aqaran
  4. Diye Chal

استفاده‌های زیادی می‌برند. تراکم پشم شتر معمولاً در ناحیه کوهان، شانیه‌ها و گردن نسبت به جاهای دیگر بدن بیشتر است. (منطقه گمیشان نیز به عنوان یکی از قطب‌های پرورش شتر در استان گلستان مطرح است).

(شکل درجه کیفی پشم روی بدن شتر)

پشم بچه شتران از پشم شتران بالغ نرم‌تر است، زیرا هر چه سن حیوان افزایش یابد میزان پشم‌های خشن نیز در آن افزایش می‌یابد و میزان تولید سالیانه هر نفر شتر در حدود ۱ تا ۱/۵ کیلوگرم می‌باشد. موقع ریزش و چیدن پشم در شتر بستگی فراوانی به شرایط محیطی منطقه دارد، بطوری که شترهایی که در جایگاه نگهداری می‌شوند و کمتر جهت چرا به مرتع و بیابان می‌روند، پشم ریزی دیرتری از شترهایی که آزاد بوده و در بیابان چرا می‌کنند دارند (امینی فرد، ۱۳۷۸: ۲۰۳). بطور کلی پشم شتر در فصل زمستان رشد کرده و بلند می‌شود و در تابستان سال آینده ریزش می‌کند. مراسم پشم چینی بر خلاف سایر دام‌ها مانند گوسفند و بز زیاد مرسوم نیست. به بیانی دیگر ساربانات و شترداران در تابستان بیشتر پشم‌های ریزش کرده در تابستان را جمع‌آوری کرده و از آن در تهیه پتوهای دستی و همچنین قالیچه‌های کوچک استفاده می‌کنند.

۳-۹- گوشت و پوست

گوشت شتر در مناطقی که گرمای محیط، اثر سوئی روی دام‌های دیگر دارد مهمترین منبع پروتئین محسوب می‌شود. در منطقه ترکمن صحرا نیز به دلیل کشتار زیاد شتر، گوشت آن مصرف بالایی در منطقه دارد. پوست شتر را نیز در قدیم دباغی می‌کردند و از آن گیوه‌های مخصوصی می‌دوختند، اما امروزه از آنها استفاده نمی‌شود و یا خیلی کم استفاده می‌شود.

بحث و نتیجه‌گیری

مجموعه دانش بومی جهان، گنجینه ارزشمندی از روش‌ها و ابزارهای زمان آزموده‌ای است که در توسعه پایدار تمام جوامع بکار خواهد آمد. این گنجینه ارزشمند که خود حاصل تجربیات چند هزار ساله و اطلاعات ارزشمند بومی آن است، رابطه بین کارشناسان و مردم محلی را قوام خواهد بخشید. این امر با تحلیل عمیق دانش بومی و آشنایی نزدیک با شیوه نگرش مردم محلی میسر شده و شکاف گسترده و عمیق بین کارشناسان و پژوهشگران با عشایر و دامداران و همچنین روستائیان از این طریق ترمیم خواهد شد. پرورش و نگهداری شتر نیز از این قاعده مستثنی نیستند. حال به موادی مبنی بر مقایسه دانش ساربانان و شترداران محلی و بومی و دانش رسمی در زیر اشاره خواهد شد.

ذاکری مهرجردی (۱۳۷۹) بیان می‌دارد که شیر شتر نسبت به دام‌های دیگر کم چرب است و طعم آن را معمولاً شیرین و گاهی شور می‌داند، و نوع تغذیه و میزان آب در دسترس دام را در آن تأثیرگذار می‌داند. در صورتی که ساربانان و شترداران طعم شیر شتر را بدبو دانسته و اینکه هیچ فرآورده‌ای غیر از چال از آن تهیه نمی‌شود را به همین علت می‌دانند.

Farah et al (2004) در پژوهشی تولید روزانه یک شتر شیرده را بین ۵ تا ۶

کیلوگرم می‌داند و عواملی نظیر نژاد، سن شتر، دوره شیردهی، فصل سال و دسترسی به

علوفه و آب را در آن تأثیرگذار دانسته است. اما ساریبانان منطقه مقدار شیر تولیدی روزانه در شترها را بین ۲ تا ۵ کیلوگرم می‌دانند. لازم به یادآوری است که گله شتر در این منطقه فقط از گیاهان منطقه استفاده کرده و هیچ تغذیه مکملی ندارد.

مومنی و همکاران (۱۳۸۸) بیان می‌دارد که شترها معمولاً تا یک سالگی از شیر مادر تغذیه می‌کنند بطوری که در دو ماه اول، فقط از شیر مادر تغذیه می‌کنند و پس از آن، علاوه بر شیر مادر به چرا در مرتع نیز می‌پردازند و این وضعیت تا یک سالگی ادامه می‌یابد و از این سن به بعد بطور کلی از شیر گرفته می‌شوند. موارد ذکر شده با توجه به نتایج پژوهش بطور کامل همخوانی دارد.

اهالی روستاها در این منطقه به صورت سنتی از زمان قدیم در کار پرورش شتر هستند و از آنجایی که تقاضا برای دوغ و گوشت شتر در بازار زیاد است پس با پرورش بیشتر این نوع دام در منطقه می‌توان تولید را در سطح کشور و به منظور صادرات راه انداخت. در ترکمن صحرا عده زیادی شتر پرورش می‌دهند، اما این کار ساماندهی شده نیست و سرمایه‌گذاری در این زمینه می‌تواند تولید گوشت و شیر شترهای روستاییان که استفاده بهینه از آن نمی‌شود را ساماندهی کند. بنابراین برای این عمل نیاز به تجربه چندین ساله شترداران و ساریبانان می‌باشد. البته برای یک برنامه‌ریزی منسجم‌تر بهتر است که دانش بومی و دانش رسمی با هم تلفیق شود تا بتوانیم هر چه سریع‌تر به اهدافمان در این زمینه برسیم. زیرا دانش بومی بصورت شفاهی از نسلی به نسل دیگر منتقل شده ولی در مقابل آن دانش رسمی با استفاده از امکانات روز بصورت کتبی توسعه می‌یابد. باید این نکته را در نظر داشت که دانش بومی به تنهایی کفایت نمی‌کند، بلکه دانش اندوخته شده در مردم بومی می‌تواند به عنوان یک مکمل، با دانش نوین همکاری نماید. بنابراین برای توسعه هر چه بیشتر فعالیت‌ها باید در ثبت و ضبط و مستندسازی این اطلاعات کوشید.

پیشنهادها

- موارد زیر جهت بهبود وضعیت نگهداری شتر در مراتع منطقه پیشنهاد می‌شود:
- ۱- پرورش و آموزش ساربانان خبره می‌تواند از جمله مهمترین روش‌های مدیریت شترداری باشد، بنابراین باید در این امر کوشا باشیم.
  - ۲- مشخص کردن حدود مراتع مخصوص شتر برای جلوگیری از صدمه رساندن به زمین‌های کشاورزی اطراف مراتع.
  - ۳- ارائه خدمات دامپزشکی به شترداران برای جلوگیری از بیماری‌های مسری و واگیر، بخصوص امراض مشترک بین انسان و دام.
  - ۴- توسعه و ارتباط بین بازار تولید و مصرف کنندگان برای شیر و محصولات لبنی.
  - ۵- ایجاد آبشخورهای دائمی در مرتع یا تحویل آبشخورهایی به شترداران و همچنین ساخت آب انبارهای بیشتر برای ذخیره آب شرب برای دام.
  - ۶- ارائه حمایت‌های دولتی برای خرید وسایل نقلیه مانند موتور سیکلت برای ساربان، تراکتور برای حمل تانکر آب و خوراک دام.

منابع

- ۱- آرخی، صالح. (۱۳۷۷)، بررسی نهال‌های سنتی بهره‌برداری مراتع دشت گمیشان و نقش آنها در اصلاح و احیاء مراتع، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مرتعداری. دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.
- ۲- مرادنژاد، آنا؛ بردی، رحیم. (۱۳۸۷)، **نگرشی جغرافیایی به بندرترکمن، گرگان**: انتشارات مختوم قلی فراغی، چاپ اول.
- ۳- اشرفی، چنگیز. (۱۳۷۷)، دانش بومی و برنامه ریزی توسعه، فصلنامه جنگل و مرتع. شماره ۴۰.

- امینی فرد، محمد. (۱۳۷۸)، **اصول نگهداری و پرورش شتر**، انتشارات یزد، چاپ اول.
- بارانی، حسین. (۱۳۸۰)، **هدایت گله و نقش آن در مدیریت چرا نزد چوپانان البرز شرقی، مجموعه مقالات دومین سمینار ملی مرتع و مرتعداری در ایران**.
- توکلی، مرتضی؛ هدایتی، صلاح. (۱۳۸۸)، **بررسی وضعیت دانش بومی کشاورزی روستاییان سیستان، ماهنامه جهاد**، شماره ۲۸۷ و ۲۸۸.
- جعفری ساروئی، مهوند. (۱۳۸۴)، **بررسی دانش بومی مرتعداری و نظام‌های بهره‌برداری در بین دامداران مراتع هزارجریب بهشهر، مطالعه موردی: مراتع بیلاقی سرخ گریوه، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته مرتعداری**. دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.
- مومنی، جمال؛ ابراهیمی، روح اله؛ فاطمه جهرمی، محمد. (۱۳۸۸)، **رفتارشناسی دام‌های اهلی**، تهران: انتشارات دانش نگار. چاپ اول.
- خدایی، سید عباس. (۱۳۸۶)، **پرورش شتر**، تهران: انتشارات پرتو واقعه، چاپ اول.
- دهقانی زاده، وحیدرضا؛ احمدی، محمد رحیم. (۱۳۸۲)، **تولید مثل شتر**، تهران: انتشارات پرتو واقعه، چاپ اول.
- ذاکری مهرجردی، رسول. (۱۳۷۹)، **پرورش و تولید شیر شتر (قسمت اول)**، **مجله دامدار**، شماره ۱۱۶.
- شاه حسینی، علیرضا. (۱۳۸۴)، **عشایر ایل سنگسری**، **از کرانه‌های کویر تا بلندای البرز**، تهران: انتشارات بوستان اندیشه، چاپ اول.
- عسگری خانقاه، اصغر؛ شریف کمالی، محمد. (۱۳۷۴)، **ایرانیان ترکمن (پژوهشی در مردم‌شناسی و جمعیت‌شناسی)**، انتشارات اساطیر، چاپ اول.
- عسگری، نصرالله. (۱۳۸۴)، **شیوه دامداری در منطقه الموت قزوین با تکیه بر دانش بومی**، **مجله نامه انسان‌شناسی**. سال چهارم. شماره ۷.

- قره باش، آشور محمد؛ احمدی، مسعود؛ اکبرپور، حسن؛ آنه قره جه، قربان محمد. (۱۳۸۷)، مطالعه پرورش شتر یک کوهانه ترکمن و تولیدات آن در استان گلستان، *مجله الکترونیک کشاورزی و منابع طبیعی گلستان*، جلد اول، شماره اول.
- کریمی، زهرا. (۱۳۸۷)، بررسی اجمالی شترداری در استان قم، مطالعه موردی: منطقه دیر و مره، پروژه کارشناسی رشته مرتع و آبخیزداری، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان.
- کیانی، منوچهر. (۱۳۷۶)، *سیه چادر*، کیان نشر.
- مشیری، سید رحیم. (۱۳۸۰)، *جغرافیای کوچ نشینی*، تهران: انتشارات سمت. چاپ پنجم.
- ناصری، پروانه. (۱۳۸۱)، دانش بومی و ضرورت جمع آوری آن، *ماهنامه جهاد*، سال ۲۲، شماره ۲۵۴.

-Farah, K.O., D.M. Nyariki, R.K., Ngugi, I.M., Noor & A.Y., Guliye,

(2004). **The Somali and the camel ecology, management and economics**. *Anthropologist*. 6(1).

-Williams, D.L. & O.N. Muchena, (1991). Utilizing indigenous knowledge system in sustainable agricultural education to promote agriculture. *Journal of agricultural education*. 32(4).

راویان و مصاحبه شوندگان:

- عراز گلدی زاده (ساربان بازنشسته)، بایجان صوفی (ساربان)، قیوم طیبی (شتردار)، غفور جُنگ (شتردار)، رجب جنگ (شتردار)، یوسف کر (چوپان)، طوی جان تریک (چوپان)، قویلی کلته (چوپان) و کاکا رجبی کلته (دامدار).